

"השנה הגורלית" 1938: סיום גזל הרכוש היהודי

אברהם ברקאי

"שנת 1938 מציינת נקודת מפנה בגורל היהודים". אלו היו המלים שבהן פתחה "הנציגות הארצית של היהודים בגרמניה" את הדו"ח השנתי שלה שנכתב בתחילת 1939. במשפט בנימה דומה נפתח גם דו"ח ארוך על "השאלה היהודית כגורם במדיניות החוץ" שחובר במשרד החוץ הגרמני: "קרוב לוודאי שאין זה צירוף מקרים כי השנה הגורלית, שנת 1938, קירבה את השאלה היהודית לכלל פתרון עם מימוש רעיון גרמניה הגדולה". אמירות מעין אלו ביטאו את תחושת התדהמה או, לחלופין, את שביעות הרצון, שחשו בני התקופה בכל הנוגע לפוגרום שאירע בנובמבר 1938 ולגזירות שבאו בעקבותיו.

ההיסטוריוגרפיה לא יכולה הייתה להתעלם מהחמרת המדיניות הנציונל-סוציאליסטית כלפי היהודים מאז ראשית 1938, ולפיכך הסיטו היסטוריונים את נקודת המפנה שלה חזרה לנקודת תפר זו בחלוקתה המתוקנת של התפתחות המדיניות האנטי יהודית לתקופותיה (פריודיזציה). אולם גם כיום מוסכם על דעתם של מרבית ההיסטוריונים, כי מצבם של היהודים בגרמניה בשלהי 1937 היה עדיין שפיר יחסית מבחינה כלכלית. במאמר מ-1958 טען ההיסטוריון הישראלי המנוח, שאול אש, כי פוגרום נובמבר 1938 לא ציין את תחילתה ואף לא את סופה של תקופה, אלא שלב במדיניות חדשה, שלדעת אש החלה בסוף 1937. את הנהגתו של שלב חדש זה הסביר באמצעות אכזבתה של ההנהגה הנציונל-סוציאליסטית מכישלון המדיניות הקודמת שננקטה כלפי היהודים: "בעיני המנהיגים הנאצים היה זה הכישלון היחיד במדיניותם שראוי היה להזכירו. לאחר למעלה מ-50 חודשים פחת מספר היהודים הגרמנים ב-100,000 נפש, כלומר ב-20% בלבד. מעמדם הכלכלי לא זועזע מן היסוד. להיפך, ככל שהתרכזו בערים הגדולות... כך התייצב מעמדם". (ש. אש, "בין הפליה להשמדה: 1938 – שנת ההכרעה", בתוך, ש. אש (עורך) *עיונים בחקר השואה ויהדות זמננו*, ירושלים: המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים, יד ושם, מכון ליאו בק, תשל"ג, עמ' 262-274).

ההיסטוריון הלמוט גנשל תיאר את הדיכוי הכלכלי של היהודים עד 1937 כ"מחלה זוחלת". "לנוכח היעד המפלגתי של כלכלה 'נטולת יהודים', הייתה ההצלחה צנועה מאוד". היסטוריון אחר, י. ד. אדם, קבע, כי תחילת סילוקם הממשי של היהודים מן הכלכלה אירעה בסתיו 1938, ובכך הניח קשר ישיר בין הקצנה זו במדיניות לבין פיטורי שאכט ממשרתו כשר

הכלכלה בנובמבר 1937. לדעת אדם, העיד הדבר עד כמה "עשויה הוצאתה אל הפועל של מדיניות גזעית להיות תלויה בקיומו של אדם אחד ויחיד". בניגוד לאמור לעיל, מאמר זה ישים את הדגש דווקא ברצף המאורעות וינסה להציג את אירועי שנת 1938, במיוחד בתחום הכלכלי, כהמשך עקבי של מדיניות קודמת, שאמנם התעצמה, אך בשום פנים ואופן לא הייתה מנותקת מהתפתחויות נלוות באמצעות "נקודת מפנה" או "תמורה" החלטית כלשהי. מחקרים חדשים מוכיחים באופן משכנע, כי מעמד הכלכלי של מרבית היהודים בגרמניה נפגע באופן משמעותי כבר בסוף 1937. שכבה נרחבת ירדה כבר אז מנכסיה והתקיימה על קצבאות סעד. מרבית המפעלים היהודיים כבר נסגרו או נמכרו במסגרת פעולות האריזאציה, וההכנסות שרוכזו בדמות חשבונות בנק נזילים ופיקדונות ניירות ערך הפכו "נגישים" לביזה העתידה לבוא. כבר אז הוגבלה פעילותם הכלכלית של מרבית היהודים בגרמניה באופן בלעדי כמעט לתחום הצריכה; הוצאותיהם הכספיות מומנו כבר בשלב זה מהכנסות שמקורן ברכוש שנותר להם ומן הקרן של נכסים נזילים אלה. ארגוני סיוע יהודיים פעלו כדי להבטיח כי חלק מן ההון ומן ההכנסות הללו יועבר גם לרשותם של יהודים מרוששים שנותרו מעוטי אמצעים. כל אלה מוכיחים כי בנקודה זו כבר התקיים חלק הארי של יהדות גרמניה מן התוצרים ומן החסכוניות של פעילות כלכלית קודמת.

לאחר שנים של ניסיונות מוצלחים מצד רשויות המפלגה והממשלה לעקור את היהודים מהחיים הכלכליים הפעילים נוצרו בתחילת 1938 כל התנאים לסילוקם הסופי של היהודים מן הכלכלה הגרמנית. עתה היה ניתן לפעול לחיסול שארית הפעילות הכלכלית הרווחית של יהודים ולעשות הכנות לרישום נכסיהם והחרמתם. הצלחות המשטר בתחום מדיניות החוץ והקונצנזוס בקרב האוכלוסייה מבית סיפקו תנאים נוחים ביותר למהלך מעין זה בשלהי 1937. בהקשר זה, פוגרום נובמבר 1938 בישר את השלמתו, תוך שבועות מספר, של תהליך שהחל חודשים רבים קודם לכן.

מבנה דמוגרפי וחברתי

בראשית 1938 חיו עדיין בין 350,000-365,000 יהודים ב"רייך הישן". כ-175,000-165,000 היגרו או נפטרו מאז ינואר 1933. היהודים הנותרים נפוצו בין 1,400 קהילות, מהן יותר מ-730 סווגו כ"קהילות במצוקה" ונמצאו בשלבים כאלו או אחרים של חיסול מתקדם. יותר מ-65% מכלל היהודים התרכזו בערים הגדולות - 140,000 מהם (40%) בברלין בלבד.

לא נמצאו עד כה סימוכין לגבי העיסוקים המדויקים ולגבי מבנה התעסוקה בקרב המיעוט היהודי בתקופה זו. אולם כיוון שבשלב זה יכלו מרבית עובדי הצווארון הכחול והלבן היהודים למצוא עבודה רק בחברות יהודיות, היה מצבם התעסוקתי תלוי במספר המפעלים היהודיים

הקיימים. המקורות מלמדים באופן ברור למדי, כי מתוך כ- 100,000 חברות יהודיות שהיו קיימות בינואר 1933, כ- 60%-70% חדלו מלהתקיים עוד באביב 1938 או הועברו לידיים אריות. אישוש לכך מצוי אפילו בנתונים המפוקפקים ככלל של היועץ לענייני יהודים במשרד הכלכלה, אלף קרוגרד. ב-1 באפריל 1938 מנה היועץ 39,552 חברות יהודיות בסך הכול. האריזאציה של החנויות הקמעונאיות הגיעה לשלב מתקדם במיוחד. מתוך יותר מ-50,000 חנויות ובתי עסק יהודיים שפעלו ב-1933 נותרו, על-פי הסטטיסטיקה הרשמית, רק 9,000 ביולי 1938, 3,637 מהם בברלין. כותבי הדו"ח התייחסו לעובדה זו כעדות לכך שה"ציפיות [הקיימות עדיין] בנוגע לאריזאציה [היו] מוגזמות. . . . כיוון שסילוק הגורם היהודי מן המסחר הקמעונאי הגיע כבר . . . לשלב מתקדם למדי". נתונים מפורטים ומקיפים על מצבן העסקי של חנויות קמעונאיות יהודיות שפעלו עדיין בשלהי 1937 מצויים בתיקים של המפלגה הנאצית. כך, למשל, צוין ב-1 באוקטובר 1937, כי בבוכום יותר מ-50% מהעסקים היהודיים "כבר נעלמו מן השטח או נמצאו בשלבי אריזאציה", ומצבם של המפעלים הנותרים היה "באופן כללי, רע מאוד". בסקר שנערך בדרום וסטפליה ביוני 1938 נרשמו לצד שמותיהם של המפעלים היהודיים, שעדיין המשיכו לפעול, הערות דוגמת אלה: "ההפעלה נפסקה באופן כמעט מוחלט", "לא נותר איש פרט ללקוחות יהודים", "החנות סגורה מרבית הזמן", וכדומה.

מקור מאלף של מידע על מצבם הכלכלי והעסקי של היהודים באותה העת מצוי בתוצאות הרישום הרשמי של הרכוש היהודי שנערך באפריל 1938. נכסים יהודיים בשווי כולל של כ-5.1 מיליארדי מארקים ישנים נרשמו בתחום "הרייך הישן". על-פי הערכות שונות הייתה זו פחות ממחצית מכלל הרכוש והנכסים היהודיים בגרמניה ב-1933, בעוד מספר היהודים הצטמצם רק בשליש. יחד עם אוסטריה, רק 1.195 מיליארד מארקים ישנים (כ-14%) מכלל הנכסים הרשומים בשווי 8.531 מיליארד מארקים ישנים היוו הון חוזר. השארית הורכבה מכ-2.5 מיליארד מארקים ישנים בנכסי דלא נידי ו-4.8 מיליארד ב"סוגי נכסים אחרים".

האחרונים כללו בעיקר חשבונות נזילים במזומנים, במניות או באגרות חוב. מסמך שהוכן במשרד הכלכלה בנובמבר 1938 והוגדר "סודי בהחלט" ציין במיוחד חלק זה כ"נכסים פגיעים" ו"נוחים לעיקול". בהקשר זה הודגש גם, כי מאז הוסק שנערך באפריל 1938 "נכסים גדולים, שקשה לאמוד את מספרם, נמכרו בסכום הנמוך משוויים הריאלי לאנשי עסקים לא-יהודים. לפיכך, ייתכן מאוד כי הנכסים השוטפים גדלו כתוצאה מפעולות לסילוק הגורם היהודי שנעשו בינתיים, בעוד נכסי חברות בלתי זמינים הצטמצמו בהיקפם".

יהודים שהועסקו בעבודה מכניסה הושפעו מהתפתחות זו באופן שונה. השכבה העליונה הקטנה של יזמים ובנקאים יהודים חשובים, ששמרו עדיין על קשרים מצוינים עם המעמד הבורגני הגבוה בגרמניה ומחוצה לה, הצליחה להחזיק את ראשה מעל המים זמן רב יותר מן המעמדות הבינוניים שעמדו בסכנת התרוששות ממשית. חברי שכבה עליונה זו הושפעו

פחות מאימת החרם האלים של הרחוב, ותחושת הביטחון הכלכלי שלהם, שנבנתה זה דורות, לא הייתה עדיין בגדר אשליה בלבד. ככל הנראה, רובם הצליחו להימלט מגרמניה בזמן. גם אם במקרים רבים הם נאלצו להותיר מאחור את רוב הונם, נותרו להם די רזרות פיננסיות וקשרים משפחתיים בחו"ל כדי להגן על עצמם מפני מצוקה כלכלית של ממש.

כדוגמה למעמד הבורגני הגבוה ניתן להביא את משפחת הבנקאים של מקס ורבורג מהמבורג. המשפחה עמדה איתן והחזיקה מעמד מול הלחצים השונים עד מאי 1938. חשוב לציין את האופן שבו הסביר מקס ורבורג את התעקשותו. בנאום הפרידה שנשא בפני צוות החברה שלו הכריז, כי לא רצה להיות עד ל"הרס החברה הזו, שהייתה מפעל חיינו עד לרגע זה". אולם אין ספק, כי תחושת האחריות שחש כלפי הקהילה היהודית הייתה אף היא גורם חשוב שהביאו להישאר בגרמניה עד 1938. ורבורג מעולם לא הכחיש את השתייכותו לקהילה, ועוד טרם השתלטות הנאצים היה חבר במספר רב של גופים יהודיים גרמנים ובינלאומיים. ב-1933 היה אחד מיזמי הקמת "הנציגות הארצית של היהודים בגרמניה", ושנים רבות היה חבר בוועד של "אגודת העזרה". הבנק שבבעלות ורבורג מילא אף הוא תפקיד מרכזי בהצלת נכסים יהודיים באמצעות "הסכם ההעברה" — סיבה חשובה נוספת להתעקשותו להישאר בגרמניה.

ליהודים שמזלם שיחק להם פחות היה קשה בהרבה לאזור כוחות נפשיים ולא לשקוע בייאוש. מאבק ההישרדות והדאגה לפרנסה כילו את מצבור האנרגיות שלהם. רופאים ועורכי דין לשעבר, אנשי ניהול בכירים ופועלים מובטלים נדדו עתה מעיר לעיר, נושאים מזוודות מלאות דוגמיות או מוצרי סדקית, וניסו למצוא פרנסתם כרוכלים. בערי השדה נחסם בפני היהודים אפילו מקור פרנסה רעוע זה. נשים השכירו חדרים בדירותיהן או החלו להגיש שם ארוחות צהריים כדי להרוויח ולו הכנסה דלה כלשהי. כיוון שכל הפעילויות הללו חייבו רשיון סחר, וכל מהלך, אפילו העברתו של עסק לבית המגורים הפרטי, נחשב באופן רשמי כ"פתיחה חדשה", פקידים חדי-עין של המפלגה הנאצית ציינו בדאגה, כי בתקופה זו חל גידול במספר "הפתיחות החדשות של חברות יהודיות".

לצד האריזאציה המואצת חל בסתיו 1937 גם גידול רב באבטלה היהודית. באוקטובר של אותה שנה הביעו עובדים סוציאליים יהודים את דאגתם בנוגע לגורלו של הגרעין הקשה, 30,000 "מובטלים שלא ניתן היה לשלבם בעבודה". מספרם הוכפל עד אביב 1938, זאת בתקופה שבה החלה הכלכלה הגרמנית כולה לסבול ממחסור בידיים עובדות. תקציבי הרווחה של הקהילות היהודיות לא היה בהם עוד כדי לתמוך בכל הנזקקים. המשרדים לרווחת הציבור עדיין העבירו תשלומי תמיכה לפונים יהודים, אולם אלה התבססו על תכניות תשלומים מופחתות, והפונים היו נתונים להטרדות מהטרדות שונות עד כי הקהילות היהודיות נאלצו לספק לנצרכים סיוע גדל והולך. "קרן הסיוע היהודי לחורף" תמכה בחורף 1937/38 ב-

77,200 נפש, יותר מ- 21% מן האוכלוסייה היהודית, והוצאותיה הכספיות לצורך זה הסתכמו ב- 3.3 מיליון מארקים ישנים.

ההקשר הפוליטי

לא ניתן להסביר את ההתגברות ואת ההחרפה ברדיפתם הכלכלית של יהודים באמצעות תזות הגורסות כי הקצנה זו נבעה מדינמיקה פנימית כלשהי של יוזמות בלתי-מתואמות — ואפילו מתחרות — שמקורן במדיניות "דואליסטית" לכאורה כלפי היהודים. אדרבא, מדיניות זו תוכננה והוכנה במשך תקופה ארוכה, וניתן למצוא את שורשיהן של הכנות אלה הן במפלגה והן ברשויות הממשלה, בהקשר להתגברות בהתחמשות ובהכשרת הקרקע למלחמה.

במזכר שכתב היטלר באוגוסט 1936 בנוגע לתכנית "ארבע השנים", ובו העלה על סדר היום את ההכנות הצבאיות והכלכליות המואצות למלחמה, הוזכרו היהודים רק בדרך אגב. אולם ההקשר חשוב: היטלר קרא להבטיח "בהחלטיות נחושה" אספקה עצמית גרמנית של חומרי גלם ורישום של כל "יתרות הזכות במטבע קשה המוחזקות על-ידי גרמניה בחו"ל". לשם כך יחוקק הרייכסטאג שני חוקים: "1) חוק הקובע עונש מוות על חבלה כלכלית; 2) חוק ההופך את כלל היהודים אחראים לכל נזק שייגרם לכלכלה הגרמנית, ולפיכך לעם הגרמני, על-ידי יחידים מתוך גורם נפשע זה". הפקעת הרכוש היהודי נחזתה, אם כך, בבירור כמרכיב בהכנות המואצות למלחמה במסגרת תוכנית "ארבע השנים", ואחת העילות להפקעה נרמזת כבר כאן. ביטויה המוסדי היה תפקידו המרכזי של גרינג בעיצוב המדיניות כלפי היהודים כתוצאה ממינויו לממונה על ביצוע תוכנית "ארבע השנים".

ב- 18 בדצמבר 1936 כבר הודיע מזכיר המדינה במשרד הפנים, סטוקארט, למשרד הכלכלה, כי מתקיימים דיונים בנוגע להקמת אגודת ערבות יהודית. צוין כי הפיהרר "נתן את הסכמתו הבסיסית להטלת מס מיוחד על יהודים" והורה "להאיץ את ההכנות לקראת הצעת חוק כזו זמן קצר לאחר תום פרשת רצח גוסטלוף. למרות שאיפתו המפורשת של היטלר, חלפו כמעט שנתיים בטרם הפך החוק, שבא לכאורה ל"כפר" על רצח גוסטלוף בידי דויד פרנקפורטר בשוויץ, למציאות. זה התרחש לאחר פרשת ההתנקשות של הרשל גרינשפן בפון ראט בפריס בנובמבר 1938. עיכוב זה נבע מספקות מסוימים מצדו של גרינג. אף שהכנת טיוטת החוק הושלמה במשרד האוצר ביוני 1937, ובה צוין כי "תוקם קרן מיוחדת למען הרייך שתתבסס על מסים שייגבו מיהודים", מצא לנכון מזכיר המדינה ריינהארדט להודיע לסגן הפיהרר ב-23 בדצמבר 1937 כי הכרזת החוק נדחתה באופן זמני. גרינג, כך טען, הביע דאגה כי "הכרזת החוק בשלב זה עלולה לסכן את מצב הרייך בכל הנוגע לחומרי גלם ולמטבע חוץ".

ההכנות המתוכננות לביזה מוגברת של רכוש היהודים לא הסתכמו אך ורק במס מיוחד זה. אף קודם לכן, ב-29 בספטמבר 1936, התקיים דיון בקרב מזכירי המדינה במשרדי החוץ והכלכלה כדי להכין דיון של הדרג העליון בנושא המדיניות כלפי היהודים "בתגובה על הסכנה כי היהודים עלולים לתפוס עמדות חדשות בכלכלה". לאחר דיון מפורט הסכימו המשתתפים על נקודות אלה:

(1) "פעילות כלכלית של יהודים תותר אך ורק כדי לאפשר להם להרוויח את לחמם" (כלומר, לא ליפול למעמסה על כתפי הציבור), "אולם אין לדכא את רצונם להגר כתוצאה ממצבם הכלכלי והפוליטי. בסיכומו של דבר, יהיה צורך לשקול גם ביצוע הגירה כפויה".

(2) כיוון ש"ככלל יהודים בעלי אמצעים אינם מתלהבים יתר על המידה מרעיון ההגירה", יש להגביל את פעילותה הכלכלית של קבוצת אוכלוסייה זו.

(3) בהתייחס להצעה שהעלה שר הפנים ביוני 1936 נדונה הרחקת היהודים מכמה תחומים עסקיים.

(4) נשקלה האפשרות לשימוש בתג זיהוי מיוחד למפעלים יהודיים או, לחלופין, ל"כל העסקים הלא-יהודיים", והתקבלה החלטה להמשיך ולפעול במסגרת תכנית זו על-ידי יצירת רשימה מיוחדת של מפעלים יהודיים.

לצד משרדי ממשלה היו גם רשויות מפלגה שונות עסוקות במידה הולכת וגוברת מאז תום 1936 בהאצת תהליך האריזאציה ובסילוק מתחרים יהודים. נפתחו תיקים נפרדים לכל עסק יהודי שהוסיף עדיין לפעול ונוהל מעקב קפדני אחר נתוני מחזור הכספים והתפתחות החברה בשיתוף עם לשכות המסחר ולשכות המס המקומיות.

באביב 1938 כבר הושלמו כל ההכנות והיה ניתן להתחיל ביישום הכפוי. נזכיר בקצרה רק את התקנות והחוקים החשובים ביותר. במרס נשללו הקהילות היהודיות ממעמדן כגופים מאוגדים תחת החוק הציבורי, ולפיכך שונה מעמד השומה שלהן, והן אולצו לשלם את מלוא המסים על הכנסותיהן. קודם לכן בוטלו עבור אנשי עסקים יהודים כל הטבות והקלות המס, כגון קצבאות ילדים ומשפחה. בסוף אפריל הוציא גרינג צו כנגד סיוע בהסוואת עסקים מסחריים יהודיים, תקנה שסייעה ללא ספק בהכשרת הקרקע להצהרה על נכסים ועל עסקים יהודיים ולעיקולם. הציבור אף הוא הבין זאת כיאות. אחד העיתונים היומיים בזלצבורג דיווח על הצו בכותרת "טיהור" ובירך על התקנות באומרו כי הן מהוות "הקדמה לפתרון יסודי של שאלת היהודים בכלכלה".

ב-26 באפריל הוציאו גרינג ומשרד הפנים את "הצו להצהרה על רכוש יהודי". כל יהודי או בן-זוג לא-יהודי של יהודי נדרשו להצהיר על נכסים בארץ ומחוצה לה ששוויים עלה על 5,000 מארקים ישנים. במלים ברורות ציין סעיף 8 את מטרתו הנוספת של צו זה: הממונה על ביצוע תכנית "ארבע השנים" הוסמך לנקוט צעדים שיבטיחו כי הנכסים המוצהרים ינוצלו

לטובת הכלכלה הגרמנית. בד בבד קבעו ביצוע, כי כל מכירה, החכרה או בקשת זכויות הנובעות משימוש בחברות יהודיות מחייבות היתר מיוחד.

לגבי העתיד שקל שר הפנים פריק תקנה שנועדה "בהכרח . . . להרחקה כפויה של היהודים". לאחר שהציג בפרוטרוט את הצעותיו בנושא זה והעריך את הסבירות להגירה כנמוכה, להוציא את אופציית פלשתינה, הקדיש פריק את החלק המסכם של הערותיו לשאלת מקורות ההכנסה של היהודים הנותרים: "במידה שיכולים היהודים לחיות מן ההכנסות שמספקים נכסיהם המסחריים והאחרים, נדרש פיקוח צמוד מטעם המדינה. במידה שהם זקוקים לסיוע פיננסי, יש לפתור את שאלת התמיכה הציבורית בהם. יהיה קשה להימנע משימוש נרחב יותר באגודות הסעד".

מבין "הקניינים המאפשרים להפעיל השפעה כלכלית" ציין פריק בדיווחו את "ההון החוזר של היהודים" כחשוב ביותר. מסיבה זו בירך על העובדה כי "טופס הדיווח מורה לציין בנפרד את ההון החוזר". ייתכן שהופתע מתוצאות סקירת הנכסים ומן השיעור הנמוך של הון חוזר שהיה כלול בה. אולם לא היה כל ספק כי הצו כוון לעתיד רחוק יותר ונועד כדי להכשיר את הקרקע ל"ניצול" הרכוש היהודי במלואו או ל"החרמתו". בשאלון רב-עמודים התבקשו המשיבים לספק מידע מפורט על כל השקעת הון—מניות ואגרות חוב, ביטוח חיים או חובות יוצאי דופן, מוצרי מותרות או חפצי אמנות—כך שכמעט לא נותרה השקעה שלא הוצהר עליה. נוסף על כך נרמז ליהודים, באמצעות אמירות רשמיות למחצה, שמועות מכוונות ודיווחים מעורפלים בעיתונות, שכדאי להם להימנע מלהמעיט בערכם הכולל של נכסיהם. מזכיר המדינה ברינקמן ציין במסיבת עיתונאים, שבה נטלו חלק גם עיתונאים זרים, כי הערכת הנכסים הושארה בידי היהודים עצמם, כך שבמקרה של עיקולם מטעם המדינה יהיה ניתן לפצות את הבעלים. ארנסט הרצפלד, משקיף יהודי ששימש באותה תקופה בעמדה בכירה והכיר מקרוב את המצב, דיווח כי "היה קיים חשד נרחב, שייתכן שהופץ על-ידי הנאצים עצמם, כי יש כוונה 'לרכוש' נכסים יהודיים תמורת פיצוי מלא או חלקי. הפיצויים ישולמו כמובן רק על הערך המוצהר ולא מעבר לו . . . שיקולים אלה גרמו לרבים להעריך את נכסי הדלא-ניידי שלהם ושאר נכסיהם בשווי רב יותר מן הערך הריאלי החייב במס".

ביולי 1938 נרשמו כל המפעלים שהיו קיימים עדיין ברשות היהודים על בסיס "הצו השלישי לחוק אזרחות הרייך". בטופס זה נתבע כל פרט לספק מידע מדויק לגבי רכושו הכולל ומצבו העסקי הנוכחי. מצער כי לא נשמר, או לפחות לא נחשף עד היום, חלק גדול יותר מחומר זה, המספק תמונה מדויקת על מצב המפעלים היהודיים. העובדה שטופס זה מולא בארבעה עותקים מעידה בבירור על שיתוף הפעולה ההדוק שהתקיים בין משרדי המס, לשכות המסחר, המנהלות המוניציפליות ורשויות המפלגה המקומיות בכל הנוגע ל"מצאי" זה. אין ספק כי כל המשרדים הללו, שאף קודם לכן קיימו קשר הדוק לשם מימוש פעולות האריזאציה, עשו עתה יד אחת.

"החוק לגבי שינויים בתקנות המסחר" מ-6 ביולי 1938 אסר על יהודים לעסוק בכל אותם מקצועות ומשלח-יד שהוזכרו בדיון מיום 29 בספטמבר 1936. בחלק מעיסוקים אלה, כמו שדכנות או שמירה, היה מספר העוסקים היהודים קטן. לעומת זאת, האיסור על פעילות במסחר דרכים, כרוכלים או כסוכנים נוסעים, פגע בהם באופן קשה. אלו היו המקצועות החילופיים העיקריים שנטלו על עצמם עובדי הצווארון הלבן והכחול, במיוחד סוחרים עצמאיים לשעבר, לאחר שנאלצו לסגור את עסקיהם או למכור אותם. מקצוע הרוכלות, אשר כבר מאמצע המאה ה-19 לא היה אופייני ליהודים, הפך שוב ל"מכובד" בתחומי הרייך השלישי. המפלגה הנאצית ואגודות העוסקים הזעירים המסופחות אליה עקבו אחר התרחשויות אלו בדאגה. בכתב העת *Der Aufbau*, נטען כבר בראשית 1938, כי 20%-18% מכל השולחים ידם במקצועות הכרוכים במעבר ממקום למקום הם יהודים. כיוון שאין בנמצא עדויות נוספות, לא ניתן לאמת אמירה זו.

ביולי 1938 נאסר על כ-3,000 הרופאים היהודים שהוסיפו עדיין לעבוד ב"רייך הישן" לעסוק במשלח ידם. רק 709 מהם הורשו לשאת את התואר "עוסק ברפואה" ולהמשיך בפעילותם, אף כי זו הוגבלה לטיפול בחולים יהודים בלבד. האיסור על פעילותם של עורכי דין יהודים הוצא בספטמבר. מתוך 1,753 עורכי הדין היהודים שהמשיכו בעיסוקם זה ברייך, בינואר 1938, רק 172 הורשו לייעץ ללקוחות יהודים ולייצגם תוך שימוש בתואר המקצועי 'יועץ משפטי'.

נוסף על החקיקה סייעו גם הגזירות המנהליות שהטילו רשויות המדינה והמפלגה בערעור מצבם הכלכלי של היהודים. ארנסט הרצפלד מדווח: "בשקט ובהתמדה הלכו והוחמרו תנאי קיומם הכלכלי של היהודים. מבעלי מפעלים נמנעה הגישה לחומרי גלם, אפשרויות הרכישה נחסמו כליל. . . . תלונותינו במשרדי הממשלה נפלו על אוזניים ערלות. . . . הביורוקרטיה המיניסטרילית לא רצתה, אם כלל היה באפשרותה, לצאת מגדרה למען יהודים". הקשיים שבהם נתקלו עובדים יהודים גברו ברמה המקומית, אף שלא היה לכך כל בסיס חוקי. עוד בטרם פורסם הקוד המסחרי החדש מיום 6 ביולי 1938 דאגו במפלגה, כי יהודים לא יקבלו עוד רשיונות רוכלות חדשים ולא יוכלו לחדש את רשיונותיהם הקודמים. לאחר השינוי בקוד הפנה המשרד לאומנויות ולמסחר של המפלגה הנאצית בבכום את תשומת הלב לאפשרות פרנסה זו שטרם בוטלה ותבע כי מצב עניינים זה, שבו לא היה כל צורך ברשיון לרוכלות דרכים כדי לפעול בעיר המגורים שלך כאיש מכירות מדלת-אל-דלת, יתוקן. על-פי מקורות שונים, כ-10,000 נציגי מכירות יהודים בברלין עדיין הצליחו לדלות הכנסה כלשהי בדרך זו. עניין זה תבע תיקון, כך נטען, כיוון ש"מי כמו איש המכירות היהודי העובר מדלת אל דלת. . . מיטיב להגיע אל ליבן של עקרות הבית בסיפורים סוחטי דמעות על צרותיהם ומצוקותיהם של היהודים. . . ולהפיק מכך רווח לעצמו ולבני גזעו".

חקיקה מואצת

כל הצעדים התחיקתיים והמנהלתיים נועדו להביא לסילוק מואץ של הגורם היהודי מן הכלכלה — כלומר, להיעלמן המוחלט של חברות יהודיות — באמצעות מכירה או סגירה "מרצון". השימוש באלימות השלים פעילות זו וסייע לה. כבר בינואר 1937 המליץ היועץ לענייני יהודים במטה הס"ד על "זעם ההמונים" כ"אמצעי היעיל ביותר" להאצת "פתרון השאלה היהודית". זעם זה "מוצא פורקן במעשי אלימות שאת נחת זרועם חווה היהודי בדמות פרעות. אין דבר שהוא חושש ממנו יותר ממצב רוח עוין העשוי לקום עליו באופן ספונטני".

יוליוס שטרייכר, עורך ה"דער שטירמר", יזם בנירנברג בתום שנת 1937 את חרם חג המולד. ערים אחרות נהגו בדומה לכך, והפרעות הגיעו לשיאים חדשים בברלין ביוני 1938 בהרס חלונות הראווה ובהתקפות אלימות כנגד יהודים. ב-22 ביוני 1938 שלח השגריר האמריקני בברלין דו"ח מפורט על פגיעות אלה והוסיף: "המסע הנוכחי כנגד היהודים עולה בהיקפו על כל דבר אחר מסוגו מאז 1933. . . . ממש כשם שההתפרצויות ב-1935 הובילו לחוקי נירנברג בספטמבר אותה שנה, צפוי כי המסע הנוכחי יסתיים אף הוא בגזירות תחיקתיות". השגריר הבין היטב את השילוב הטקטי האופייני למדיניות הנציונל-סוציאליסטית כלפי היהודים.

כצפוי, התוצאה הייתה התגברות של גל האריזאציה בשנת 1938. אולם חשוב להדגיש, כי יש לבחון את היקף פעולות האריזאציה הללו — בהקשר של רצף המאורעות הארוך הקודם — כצעד אחרון בתהליך מתמשך של פירוק וגזל הרכוש היהודי. בתחילת 1938 נדחקו במידה רבה המסחר הקמעונאי היהודי והמקצועות החופשיים היהודיים מן הכלכלה וחוסלו. לפחות מחצית מעובדי הצווארון הכחול והלבן היהודים היו מובטלים. לעומתם, נחסך גורל זה במידה רבה מן הקונצרנים התעשייתיים הגדולים, וכן מחברות מספר שעיסוקן מסחר סיטונאי וייבוא/ייצוא, מבנקים פרטיים וגם מן העוסקים במלאכות ובאומנויות יהודיות.

הסיבות לתקופת חסד זו לא הוסברו עד כה במלואן. סביר להניח שהיו שונות לגבי כל אחד מן הענפים הכלכליים השונים. בדומה למסחר הקמעונאי, גם המלאכות היהודיות, שרובן התרכזו בענף ההלבשה, נחשפו לתחרות מצד אנשי עסקים קטנים, ולפיכך מפתיעה עוד יותר העובדה, כי בדצמבר 1938 נותרו עדיין 5,800 בתי מלאכה יהודיים בגרמניה מתוך 8,500 שפעלו באמצע 1935. קיימות שתי סיבות טובות לכך: ראשית, אחוז היהודים שהיו מעורבים במלאכה ובאומנויות היה נמוך בהרבה מאשר במסחר הקמעונאי. סביר להניח, שהנוכחות היהודית המוגבלת בענף זה הביאה לתוקפנות תחרותית אנטישמית פחותה. שנית, נראה כי בתי המלאכה היהודיים נקלעו לזמנים כה קשים, עד כי מעטים היו הקונים הארים שביקשו להשתלט עליהם. היו אלו בעיקר בתי מלאכה קטנים של חייטים, פרוונים או כובענים, רובם

ממוצא מזרח אירופאי, אשר אף קודם לכן הורגלו לקשיים ולחיים דלים. עתה נאחזו בעקשנות במקורות ההכנסה הצנועים שלהם, שלא הייתה להם כל חלופה. העובדה כי כמעט כל העסקים ובתי המלאכה היהודיים חוסלו בין דצמבר 1938 לסוף מרס 1939 מאששת הנחה זו. מבין 5,800 שנותרו פעילים רק 345 עברו אריזאציה.

בניגוד לאלה, שרדו הקונצרנים היהודיים הגדולים זמן רב יותר, ככל הנראה בשל כוח העמידה הכלכלי שלהם. בשנים הראשונות לרייך השלישי תפסו שיקולים הנוגעים למדיניות התעסוקה מקום מרכזי בחשיבה הממשלתית, עובדה שמנעה אכיפה בוטה של גזירות ותקנות למיניהן כנגד חברות יהודיות עתירות עבודה. הקונצרנים הגדולים נהנו מיתרון נוסף: כל עוד נשמרה מראית עין כלשהי של שמירת חוק, דרשה האריזאציה של מפעלים גדולים אלה סכומי כסף נכבדים. לכן, במקרים רבים בחרו גופים אריים בעלי עניין שהיה ברשותם ההון הדרוש להמתין עד שיוכלו לרכוש חברות אלה במחירים נוחים יותר בשל הלחץ הגובר על היהודים. נוסף על כך, הקונצרנים היהודיים הגדולים הסתמכו על הנכסים הקבועים שלהם ועל קשריהם העסקיים בגרמניה ומחוצה לה ולא מיהרו לסכם עסקאות מכירה בתנאים לא נוחים.

בתום 1937 נראה כי שני הצדדים הבינו שתקופת המשא ומתן הארוכה והממושכת עומדת להסתיים. הבעלים היהודים גילו מאוחר מדי, כי הם נאלצים עתה למכור את רכושם לא רק בסכום נמוך בהרבה מערכו, אלא גם בתנאים נוחים הרבה פחות מאלה שיכלו לקבל זמן קצר קודם לכן. על בסיס הנתונים שפורסמו ב-*Jüdische Rundschau* תועדו 796 מעשי אריזאציה ברייך הגרמני כולו בתקופה שבין ינואר לאוקטובר 1938 בלבד. אלה כללו 340 מפעלים, 260 מהם בתחום ייצור הטקסטיל והביגוד, 30 בתעשיית העור וההנעלה, כ- 370 מהם חברות סיטונאיות. באותה תקופה עברו אריזאציה גם 22 בנקים פרטיים, ביניהם מוסדות בנקאים ותיקים כמו מ.מ. ורבורג, בלייכרודר, ארנהולד, דרייפוס והירשלנד.

התחרות על רכישת חברות יהודיות בינוניות וקטנות במחירים נמוכים ביותר נמשכה. החברות היהודיות שהוסיפו להתקיים וצינו כאובייקטים רווחיים יחסית לאריזאציה פוטנציאלית (ולא כמועמדות לחיסול) על בסיס חקירות שביצעו במפלגה בשיתוף עם לשכות המסחר ומשרדי הממשלה, הכניסו חברי מפלגה רבים לתמונה. אלו יצאו בעבר בידיים ריקות וביקשו עתה לנצל הזדמנות אחרונה זו למלא את כיסיהם. הייתה זו תקופה של "התעשרות פרועה של אלו שחשו שעשו עסק טוב, ועתה השתייכו לשורות העניים שהתעשרו בין לילה". שיטות הסחיטה הפכו לברוטליות יותר ויותר, והרשויות המוניציפאליות התחרו עם משרדי המפלגה בניסיונם להפחיד בעלי עסקים יהודים ולגרום להם להפוך צייתנים.

אולם בשלב זה כבר כמעט לא היה צורך במאמצים מיוחדים בתחום זה. בדרום וסטפליה דווח בסיפוק לוועדה למדיניות כלכלית במטה המפלגה שבמינכן ב- 24 במרס 1938, כי רק במקרים נדירים היה צורך לזמן יהודים למשרד ראש העיר. "היהודים מתרככים והופכים

צייתנים מרגע שהם למדים כי המפלגה בוחנת אותם באופן אישי". בהפעלת מעט לחץ נוסף היה ניתן למנוע מבעלי העסקים שהיו בתהליך חיסול למכור את המלאי שלהם לפני האריזאציה או לערוך מכירות חיסול, גם בלי שהייתה כל עילה חוקית לכך. מכתב מעניין, אם כי רחוק מלהיות מייצג, שנכתב על-ידי סוחר ממינכן שהועסק כיועץ מומחה במקרים של אריזאציה, מבטא את האווירה שרווחה באותה תקופה. הכותב, בתארו את עצמו כ"נציג-סוציאליסט, חבר בס"א, מעריך של היטלר", מציין, כי "חשתי סלידה כזו מן השיטות הברוטליות . . . והסחטניות שהופעלו כנגד יהודים, עד כי מעתה והלאה אני מסרב להיות מעורב בכל צורה שהיא בפעולות אריזאציה, גם אם פירוש הדבר הפסד של דמי ייעוץ נאים . . . כאיש עסקים מנוסה, ישר וגאה, אני יכול עוד לעמוד מן הצד באפס מעשה ולשאת את האופן שבו אנשי עסקים ויזמים ארים רבים ודומיהם . . . מנסים בלא בוש לחטוף חנויות ומפעלים יהודיים וכיוצא באלה במחיר נמוך ומגוחך ככל האפשר. אנשים אלה הם כציפורי טרף, עטים על הגוויות היהודיות כדי להשביע את בטנם בעיניים מעומעמות, כשלשונותיהם משתרבות בחמדנות".

גם הנתונים הסטטיסטיים שנאספו במינכן מעידים באופן ברור למדי, כי ב"מירוץ לאריזאציה" היה מעורב רק מספר קטן של עסקים יהודיים שהוסיפו עדיין לפעול. בפברואר 1938 היו עדיין במינכן 1,680 סוחרים יהודים. ב-4 באוקטובר הצטמצם מספרם ל-666, שני שלישים מהם החזיקו בדרכון זר. נתונים אלה מעידים על כך, שעוד לפני 9 בנובמבר הגיע חיסול הכלכלה היהודית לשלב הסופי שלה. בנימה דומה מציין מאמר עיתונאי מאותה עת, כי במסחר הקמעונאי "מספר העסקים שהחליפו ידיים לא היה כה גדול, משום . . . שבשנים האחרונות כבר חל גידול במספר ההעברות". אף על פי כן, במהלך 1938 עברו כמה חברות גדולות אריזאציה "הן במגזר התעשייתי והן במסחר הסיטונאי והקמעונאי", ו"הר ממשי של בקשות לאישורים" נערם על שולחן.

לסיכום, ראוי לצטט באריכות מסמך המתאר נאמנה את מצב היהודים באותה תקופה. כותרת המסמך "מזכר בנוגע לטיפול ביהודים בבירה בכל תחומי החיים הציבוריים". קרוב לוודאי, שהוכן עבור יוליוס ליפרט, נציב המדינה וראש עיריית ברלין, על-ידי אחד היועצים לענייני יהודים בתחילת 1938. הכותב מציין את "הזרם החזק באופן יוצא דופן שנע לאחרונה בכיוון ברלין . . . זרם שניתן לייחסו לעובדה כי היהודים באזורים מרוחקים . . . רואים פחות ופחות אפשרויות להרוויח את לחמם שם". הוא המליץ שלא לאסור לחלוטין על זרימה זו, מאחר שקיימות בברלין "אפשרויות טובות יותר להכשיר פרטים להגירה". אולם האישור לעקור לברלין צריך להיות מוגבל לשכונות מסוימות בעיר, "בתנאי נוסף כי ייאסר על המהגרים לחפש עבודה בברלין". "אף כי בשלב זה נראה ריכוז יהודי ברלין בתוך גטו בלתי מעשי, הרי בדרך זו ניתן יהיה למנוע התיישבות של יהודים בשכונות מסוימות, ובכך להוביל בעקיפין

ליצירת מעין גטו לטווח ארוך". לעומת זאת, הכותב מודאג פחות מן הסכנה כי יהודים המהגרים ממקום למקום בתוך הארץ עלולים "להפוך למעמסה על הציבור" בשל ה"תקנה המספקת עד כה שאומצה במשרדי הסעד של ברלין, המונעת מיהודים המהגרים אל העיר כל סיוע ציבורי".

ביחס למערכת בתי הספר היהודיים מציין המזכר, כי ב-1937 פקדו עדיין 2,122 תלמידים יהודים את בתי הספר הציבוריים, וכי משרד החינוך בחן באותה עת את העניין כולו. "בהקשר זה יש לתת את הדעת על האפשרות לבטל לחלוטין עבור ילדים יהודים את חינוך החובה". נראה כי הצעה זו נשאה חן באופן מיוחד בעיני הפקיד הבכיר שאליו הופנה המזכר, שכן הלה הוסיף בשוליים הערה בכתב יד: "כן, מצוין! הם לא צריכים לדעת לקרוא, משום שבערות אינה מספקת הגנה חוקית כנגד ענישה".

כיוון שהמזכר נכתב, ככל הנראה, בטרם הופצו "הצו הרביעי והחמישי לחוק אזרחות הרייך", עוסק הכותב בפרוטרוט ברופאים ובפרקליטים יהודים. הוא מציין, כי עדיין קיימים בברלין 742 עורכי דין יהודים ו-1,632 רופאים יהודים, אולם חלקם "כבר אינם עוסקים במקצוע או עוסקים בו באופן מוגבל ביותר". קיים "מספר רב במיוחד של [רופאים] מבוגרים, אשר חויבו לחדול מלטפל בחולים נזקקים. . . . ורופאי בתי חולים ממוצא יהודי המועסקים עתה אך ורק בבתי חולים יהודיים". המזכר מוסיף ועוסק גם במקצועות אחרים. הכותב אינו סבור כי "נדרשות. . . . גזירות נרחבות יותר", כיוון שרק מספר מועט של יהודים פעיל עדיין במקצועות אלה. עם זאת, הוא מודאג מכ-500 יהודים גרמנים המעורבים ברוכלות עירונית ללא רשיון בשוקי ברלין, בעוד "כמעט אין מוגשות בקשות לרשיונות מוניציפליים לרוכלות. . . . ובית המשפט המנהלי העירוני דוחה באופן עקרוני את כל הבקשות המוגשות לו מחוסר צורך". הוא חש הקלה מסוימת לאור העובדה שמשרד הכלכלה שוקל שינוי בחוק, אף ש"פירוש הדבר הוא שכל סוחר נודד ממוצא ארי, סך הכול כמה עשרות אלפים, יידרש לרשיון".

הרוכלים והסוכנים הנוסעים היהודים סיפקו לכותב המזכר סיבה לדאגה, כיוון ש"מספר הבקשות לרשיונות רוכלות גבוה באופן יוצא דופן בקרב היהודים". ניסיונותיהן של רשויות המשטרה "בשיתוף עם הגסטפו, לדחות בקשות של יהודים בעילה כי יש יסוד להניח שהיהודים ינצלו את המסחר למטרות חתרניות", לא זכו לתמיכת בתי המשפט. לפיכך מגיע הכותב למסקנה כי "יש להמליץ על שינוי בקוד המסחרי הנהוג ברייך בתחום כה חשוב זה. . . . מבחינה זו, יש לשקול גם הטלת הגבלה כוללת על חופש המסחר של יהודים על-ידי שינוי הקוד הקיים". כפי שראינו, מומחה ברלינאי אנונימי ויודע-דבר זה לעניינים יהודיים לא היה צריך להמתין זמן רב בטרם כל האמור לעיל אכן התרחש.

מזכר זה שופך אור על המצב הכלכלי הממשי של היהודים אף בטרם הגזירות הקשות שהוטלו ב-1938. יש לזכור, כי המצב בברלין היה טוב בהרבה מן המצב בערים אחרות או

אפילו באזורי הכפר. אין כל ספק בכך שהנהירה המוגברת לברלין לא נבעה אך ורק מהכנות להגירה. נוסף על הנחתם הלגיטימית של היהודים כי מבחינה חברתית יהיו בטוחים יותר בקהילה גדולה וכי יהיו מוגנים יותר כנגד התקפות אנטישמיות בברלין, מילאו תפקיד חשוב בהחלטה גם שיקולים כלכליים.

ביצוע הפוגרום

ב- 28-29 באוקטובר 1938 נאסרו כ- 18,000 יהודים בעלי אזרחות פולנית על-ידי הגסטפו וזמן קצר לאחר מכן גורשו אל מעבר לגבול הפולני. הם הורשו ליטול עמם רק מטען יד קטן ועשרה מארקים ישנים לנפש. גירוש המוני ראשון זה למזרח בישר – הן באופן ביצועו והן בתגובת העם ובאדישות שהפגינו הממשלות הזרות – את הגירושים שבוצעו מאוחר יותר, ושימש דוגמה מרה לעתיד לבוא. את העילה למעשה סיפקה תקנה שתוקנה באוקטובר 1938 על-ידי הממשלה הפולנית, שקבעה כי בדיקת דרכוניהם של אזרחים פולנים החיים בחו"ל, שנקבעה לחודש מרס אותה שנה, תסתיים ב- 30 באוקטובר. בדרך זו ביקשו הרשויות הגרמניות להיפטר מיהודים מזרח אירופאים שחיו ברייך בטרם יאבדו את אזרחותם הפולנית.

היהודים שעליהם חלה תקנה זו נלכדו בבתייהם או נאסרו ברחוב והובלו כולם לשהות קצרה בכלא ובנקודות איסוף נוספות, בטרם הועמסו על קרונות רכבת והובלו אל הגבול הפולני. לרכבת הראשונה התירו הרשויות הפולניות לעבור, אולם זמן קצר לאחר מכן החליטה הממשלה לסגור את הגבול בפני אנשים חסרי מזל אלה. יותר מ- 8,000 בני אדם שנשלחו אל הגבול אולצו להישאר בחוץ תחת כיפת השמים, חשופים לגשם ולקור, בשטח הפקר, עד שארגוני סעד יהודיים פולניים ובינלאומיים הצליחו לארגן עבורם דיור חירום ומזון. בין היהודים שגורשו הייתה גם משפחת גרינשפאן מהאנובר. בנם הרשל, שהיגר מגרמניה עוד קודם לכן, הוא שירה ב-7 בנובמבר את היריות שהרגו את פקיד השגרירות הגרמנית בפריס, פון ראט. על-פי עדותו של הרשל עצמו, מעשה זה בא לנקום על אי הצדק שנעשה להוריו. הרצח שימש עילה ישירה לפוגרום שהתרחש ב- 9-10 בנובמבר 1938.

באותו לילה שבין 9-10 בנובמבר הופנה "זעם המונים" מאורגן כנגד יהודים בכל רחבי גרמניה. כמעט כל בתי הכנסת שנותרו עדיין על תילם, כ- 400 במספר, הועלו בלהבות, וכמאה יהודים קיפחו את חייהם. 30,000 יהודים אמידים נשלחו למחנות ריכוז, ולא ידוע בדיוק כמה מהם מצאו שם את מותם. הרחובות התמלאו בשברי זכוכיות מחלונות הראווה של כ- 7,500 חנויות ובתי עסק יהודיים שהותקפו במהלך הפוגרום (על-פי הערכותינו, לא ייתכן שהתקיימו הרבה יותר בשלב זה). זגוגיות מנופצות אלה הן שהעניקו לפוגרום נובמבר את הכינוי שציין אותו מאז בספרי ההיסטוריה ובזיכרון הציבורי: "ליל הבדולח" (Reichskristallnacht). אפילו כיום לא ברור לגמרי מקורו המדויק של המונח. אם אכן נטבע

על-ידי העם, הרי שאינו משקף כלל וכלל השתתפות בצער או אף מחאה סמויה מצד האוכלוסייה. המונח "ליל הבדולח" בורק, מנצנץ ומבהיק, כאילו היה זה מאורע חגיגי! הגיע הזמן שמונח מטפורי זדוני ומטעה זה, המעמעם את המציאות שהוא מתאר, ייעלם, ולו מן השיח ההיסטוריוגרפי.

בספרות המחקרית, הדיון בשאלה מי נטל את היוזמה ומי היה אחראי באופן ישיר לפוגרום נראה כמעט טריוויאלי, לכל הפחות במונחי ההקשר הנדון כאן. קיים תיעוד ודאי למדיי לכך שבמפגש השנתי של "ותיקי המפלגה" במינכן השיג גבלס את הסכמתו של היטלר, ואז נתן את האות לפוגרום בנאום הסתה. קיימות גם עדויות ברורות להשתתפות הס"ס בפוגרום ולשותפות פסיבית, לכל הפחות, מצד המשטרה. גם אם אכן הופתע גרינג לחלוטין, כפי שטען, כאשר למד על האירועים במהלך נסיעת לילה ברכבת, הרי שכעס רק בשל אובדן של רכוש יקר-ערך. כפי שהצהיר מפורשות, היה מעדיף לראות 200 יהודים נרצחים ולא הרס. כל הפרטים הללו אינם משנים במאומה את העובדות הבסיסיות: החל בסתיו 1937 חלה החרפה במדיניות כלפי היהודים שמקורה בדרג העליון, והיא יושמה במידה הולכת וגוברת במהלך 1938. מטרתה המוצהרת הייתה לאסור כל פעילות כלכלית של יהודים — תחילה באופן הדרגתי, ולאחר מכן באופן מוחלט — וזאת על מנת להאיץ את הגירתם מן המדינה. חלק גדול ככל האפשר מרכושם היה אמור להישאר בגרמניה כדי שיהיה ניתן להשתמש בו במסגרת ההכנות למלחמה. התכנית הייתה לסיים שלב זה באופן זמני עם הפקעת נכסי היהודים, נכסים שיהיו זמינים לשימוש מידי של הרייך או ישמשו אותו מאוחר יותר. יעד זה הוכן בפרוטרוט חודשים בטרם הפוגרום על בסיס שיתוף פעולה הדוק בין הממשלה, המפלגה והרשויות הכלכליות. הציטוט הבא מאחד מעיתוני התקופה מוכיח, כי השלכותיהן של תכניות אלה הובנו כהלכה על-ידי בני התקופה:

"זה זמן מה עושה הנציגול-סוציאליזם הכנות לנקיטת צעדים כלכליים פסקניים בעקבות המסקנות הפוליטיות אליהן הגיעו בטיפול ביהודים. . . התקנה המורה על עריכת מצאי שהותקנה השנה על-ידי הממשלה, [הייתה עדות ל] מאמצים העתידיים לשפר את הביצועים הכלכליים ולהסיר כל השפעה יהודית מן הכלכלה. לכן, השימוש המיוחד בהון היהודי היה מתרחש בכל מקרה, בצורה זו או אחרת, במוקדם או במאוחר. אולם היריות שנורו בפריס. . . סיפקו יריית פתיחה מוקדמת".

הכותב טעה בקביעתו האחרונה: כל הנתונים מצביעים על כך, שהרצח בפריס לא זו בלבד שסיפק עילה תעמולתית, אלא אף בא בעתו ואפשר למשטר הנאצי ליישם את הגזירות הכלכליות שחוקקו, שלאור הנסיבות זכו לאהדה רבה יותר. שבועיים לאחר סיום הסכם מינכן הכריז גרינג בפגישה סגורה, שנערכה ב- 14 באוקטובר 1938, כי "עתה יש לסלק את

היהודים מן הכלכלה". יש להעביר את נכסיהם באופן מסודר לידי הרייך, ואין לבזבזם בדמות "מערכת סעד לחברי מפלגה כושלים". כבר ב- 28 באוקטובר הודיעה הפדרציה הגרמנית של הבנקים ושל אגודות החיסכון וההלוואות לחבריה, כי המשרד לפיקוח על מטבע חוץ, שבראשו עמד מאז יולי 1938 היידריך, מכין "צווי עירבון" לנכסים של יהודים, ואלו "נועדו להגביל את שליטת הבעלים על נכסיהם השונים".

חודשיים קודם לכן לחץ משרד הכלכלה על אותם משרדים שעסקו ברישום נכסים יהודיים לסיים את עבודתם עד ה- 30 בספטמבר, במידת הצורך על-ידי העסקת כוח אדם נוסף, כדי לבצע את ההכנות להחרמה אפשרית של חלק מן הנכסים היהודיים לתועלת הכלכלה הגרמנית. החל ביוני 1938 צורפו כמה משרדים נוספים למשימה ועמלו בשקידה על הכנות אלה. משרדי המס והגסטפו, בסיוע משרדי המסחר, ערכו רשימות שונות של יהודים בעלי אמצעים. 1,500 יהודים שנאסרו ביוני 1938 במחנות ריכוז הועסקו בבנייתם של קסרקטינים נוספים.

בעקבות הכנות אלה היה ניתן להוציא אל הפועל גזירות ותקנות פסקניות מייד לאחר הפוגרום. שאיפתו של היטלר יכולה הייתה להתממש סוף סוף, לא, כפי שחזו תכניות קודמות, על-ידי הטלת מס מיוחד, אלא על-ידי החרמה מיידית של רכוש בדמות מה שכונה *Sühneleistung* ("קנס כפרה"). התנאים הארגוניים הדרושים לשם כך נוצרו באמצעות רישום הנכסים, וההנחיות נשלחו על-ידי המשרד לפיקוח על מטבע חוץ לבנקים. נוסף על "קנס הכפרה", שבא לידי ביטוי בצורת קנס חד-פעמי בסך מיליארד מארקים ישנים שהוטל על היהודים, הם נדרשו גם לשפץ את הרחובות על חשבונם. יתירה מזו, תשלומי הביטוח תמורת הנזקים לרכוש הוחרמו על-ידי הרייך. באותו היום עצמו, 12 בנובמבר, פורסם "הצו הראשון להרחקת היהודים מחיי הכלכלה בגרמניה". צו זה מנע, למעשה, כל אפשרות שהייתה קיימת עדיין לתעסוקה שרווח בצדה, והורה על פיטורי עובדים, וזאת ללא כל זכות מצדם לתבוע תשלומי פנסיה או פיצויים. יישומן המייד של תקנות מפורטות אלה מעיד על הכנות נרחבות ביותר; בשום פנים ואופן לא היה זה אלתור כתוצאה מ"יריית פתיחה שבאה טרם זמנה".

צו הביצוע הראשון לאיסוף "קנס הכפרה" הוצא רשמית ב- 21 בנובמבר 1938. הוא המחיש עד כמה יעילים יכלו להיות הצווים הקודמים לביזת יהודים. המס הוטל על כל פרט יהודי על בסיס הצהרת הנכסים מיום 26 באפריל, ונקבע בו כי 20% מסך כל הנכסים המוצהרים ישולם בארבעה תשלומים לא יאוחר מיום 15 באוגוסט 1939. שינויים שהתרחשו בתקופת הביניים במצב הנכסים הובאו בחשבון על-ידי משרדי המס שהופקדו על גביית קנס זה רק באותם מקרים שבהם הוצא צו מיוחד על-ידי רשויות גבוהות יותר. באוקטובר 1939 הועלה המס ל- 25% מן הנכסים המדווחים, מאחר שנטען כי טרם נצבר סכום כולל של מיליארד מארקים ישנים.

לאמיתו של דבר, נאספו 1.127 מיליארד מארקים ישנים, להוציא 225 מיליון מארקים כספי ביטוח שהופקעו לטובת הרייך תמורת הנזקים שנגרמו במהלך הפוגרום. אם מוסיפים לכך את הסכומים שנגבו ממהגרים יהודים במרוצת עשרת החודשים שבין הפוגרום לפרוץ המלחמה כמס על נטישת הרייך, הרי הסכום שהועבר מידי היהודים ישירות לכספות הרייך בתקופה זו הגיע לסכום כולל של יותר מ-2 מיליארדי מארקים ישנים. סכום זה אינו כולל את רווחי האריזאציה שהכניסו לכיסים פרטיים או את כספי ה"תרומות" היהודיות שהועברו לארגוני המפלגה. הביזה הרשמית והגלויה של יהודי גרמניה החלה, אם כן, זמן רב בטרם שוכללו באופן ביורוקרטי, לאחר פרוץ המלחמה, הנהלים ביחס לגירושים ההמוניים למזרח.

ניתן לראות ב"צו על שימוש בנכסים יהודיים" שהופץ ב-3 בדצמבר 1938 את סיכומן הזמני של התקנות המחמירות שהוצגו בסתיו של השנה הקודמת. צו זה קבע אריזאציה כפויה על כל החברות היהודיות אשר עדיין לא נמכרו או נעלמו, אף כי פעולתן של חברות אלה נאסרה מאז נובמבר, תוך שימוש בנאמנים מטעם הרשויות. בד בבד הוצא גם צו הדורש הפקדת מזומנים, ניירות ערך, תכשיטים ודברי ערך אחרים בחשבונות חסומים. כל תשלום שנעשה מחשבונות אלה הצריך היתר רשמי מיוחד.

למרות הכרזתו של גרינג מיום 14 באוקטובר 1938, כי יש להעביר את נכסי היהודים באופן מסודר לידי הרייך, ואין לבזבזם בדמות "מערכת סעד לחברי מפלגה כושלים", החלו חברי מפלגה ראויים ב"מירוץ הסופי" לחטיפת בתי עסק יהודיים שנחשבו עדיין למעניינים מבחינה עסקית. "רווחים לא מוצדקים" כתוצאה מסילוק הגורם היהודי לא הוחרמו על-ידי הרייך עד שהונפק צו מיוחד למטרה זו בפברואר 1939. על-פי המקורות הקיימים לא נראה כי הייתה לצו זה השפעה יתירה, כיוון שהוא לא הוחל באופן רטרואקטיבי, ולפיכך היה בבחינת נעילת דלת האורווה לאחר שרוב הסוסים כבר ברחו — או, במקרה זה, נגנבו. במונחים מעשיים נראה, כי הצו יושם רק ביחס לאריזאציה של נכסי דלא-ניידי עירוניים וכפריים, כיוון שזו התרחשה בשלב מאוחר יחסית.

הטקטיקה שנקט השלטון הנאצי, שנועדה להמריץ הגירה מואצת של יהודים באמצעות רדיפות כלכליות ופיזיות קשות, זכתה להצלחה ניכרת. ב-1938-1939 עזבו את גרמניה כ-120,000 יהודים, כמעט כמספרם של כל אלו שעזבו במהלך חמש השנים הקודמות. רובם, שעד זמן קצר קודם לכן היו אנשים אמידים יחסית שהיססו להיפרד מרכושם ולהגר ללא ביטחונות לעתיד, נסו עתה מן המדינה בחוסר כול. הם נעשקו, ורכושם נשלל מהם באמצעים "חוקיים". את כל שנותר להם לאחר שמשרדי המס "סיימו" עמם היה עליהם להפקיד בחשבונות חסומים שהיו, למעשה, בלתי נגישים עבורם. חשבונות מעין אלה עוקלו לאחר מכן על-ידי הרייך באמצעות תקנות חדשות. החסידים הנלהבים של הס"א והס"ס קיבלו גם הם את חלקם בשלל: עשרות אלפי יהודים שהושמו במחנות ריכוז הורשו לצאת את המדינה רק

לאחר שהותירו אחריהם סכומי כסף נכבדים, מכוניות או רכוש אחר לקבוצות המפלגה המקומיות או אפילו לנאצים יחידים, כמעין "תרומה רצונית", למרות העובדה שהיו ברשותם מסמכי הגירה תקפים.

אותם יהודים שנותרו בגרמניה נחתם לגביהם הפרק האחרון לקיומם במדינה עוד לפני פרוץ המלחמה. החל בסוף 1938 היו האפשרויות היחידות לתעסוקה שרווח בצדה אך ורק במסגרת הקהילה היהודית. מנקודה זו ואילך זרמה ההכנסה היהודית באופן בלעדי כמעט מקופות החיסכון של ארגונים יהודיים ומכיסיהם של אנשים פרטיים. "אגודת הערבות היהודית" שהגה היטלר ב-1936 קרמה עור וגידים עם הקמת "האיחוד הארצי של יהודי גרמניה". ארגון זה הוכרז באופן רשמי ב-7 ביולי 1938 אך הוקם, למעשה, כבר בתחילת השנה.

בפיקוחו היומיומי של הגסטפו ניהלו אנשי "האיחוד" במידה הולכת וגוברת את כל תחומי החיים היהודיים, את בתי הקברות ובתי הכנסת, בתי הספר, מוסדות הרווחה ומערכת הבריאות. לאחר תחילת המלחמה חילק "האיחוד הארצי" מנות מזון ודאג למספר הולך וגדל של נזקקים יהודים, תוך שימוש בעתודות הכספיות שלו למטרה זו. מאמצים אלה מומנו מנכסי הקהילות היהודיות המפורקות ומשארית הרכוש היהודי הפרטי שעוקל בהוראת הגסטפו ובפיקוחו. כבר מראשית 1939 חיו היהודים ב"גטו כלכלי" סגור כמעט לחלוטין, כשהם מתקיימים בדוחק מחסכונות העבר. בסופו של דבר אולצו לשלם מאמצעיהם הדלים אפילו תמורת הוצאות גירושם למחנות ההשמדה.

מקור: בשביל הזיכרון, 30, 1998, ע"מ 8-22.